

OSMANLI DEVRİNDE DOĞU ANADOLU'NUN İDARİ DURUMU

Prof. Dr. Bayram KODAMAN*

Giriş :

Doğu Anadolu 1071'den itibaren Türklerin anavatanı, özyurdu ve yerleşim merkezi olarak Türklüğün, millî kültürün ve müslümanlığın kök saldığı, geliştiiği ve yaşadığı bir bölgedir. Bu yönüyle, Doğu Anadolu'nun Batı Anadolu'dan ve Trakya'dan, Edirne'nin Hakkâri'den, Bursa'nın Diyarbakır'dan Konya'nın Van'dan farkı yoktur. Her biri, bütün olan millî varlığın, devletin ve vatanın ayrılmaz değişik parçalarıdır. Bugünkü millî hudutlarımız içinde, Selçuklu imparatorluğu, Osmanlı imparatorluğu, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Artukoğulları, gibi irili ufaklı Türk devletleriyle ve Beylikleriyle sürdürölen 900 yıllık Türk varlığı, millî bütünlüğümüz aleyhine içerde ve dışarda söylenen her türlü fikri ve iddiayı çürütecek ve mesnedsiz kılacak, inkârı mümkün olmayan, en büyük tarihi delilidir. O halde, Doğu Anadolu'da 900 yıldır kültürüyle, devletleriyle, imparatorluklarıyla insanıyla eserleriyle var ola gelen Türk varlığı ilmî araştırmalarla sıhhatli bir şekilde ortaya çıkarılmalı ve ilim âlemine duyurulmalıdır. Bu tür araştırmaların şimdiye kadar tam mânâsıyla yapıldığını söylemek mümkün değildir. Bu sebeple Türk tarihçilerine önemli ve millî bir görev düşmektedir.

Bilindiği üzere, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünyayı menfaat sahaları şeklinde paylaşan Batılı büyük güçler, (özellikle İngiltere, Rusya, Fransa) aynı şekilde Osmanlı imparatorluğu'nu da çeşitli şekil ve vasıtalarla bölerek, Orta Doğu'da kendi nüfuz ve tesir sahalarını, genişletmek temâyülünde idiler. Osmanlı imparatorluğu'nun parçalanması meselesini ve Osmanlı'nın dahilî problemlerini «Şark Meselesi» çerçevesi içinde ele alan Büyük Devletler Balkanlarda, Afrika topraklarında ve diğer bazı yerlerde siyasî emellerini büyük nisbetde gerçekleştirdiler. Sıra Anadolu'ya gelince, Doğu bölgelerinde dağınık ve azınlık halinde yaşayan Ermeniler'le ilgilenmeye ve onları tahrik etmeye başladılar. Bunun üzerinedir ki, Doğu Anadolu'nun tarihi ve mevcut durumu hakkında siyasî maksatlı kitaplar, makaleler yazılmaya ve yayınlanmaya başladı. Bütün bu siyasî yayınların ve propagandanın maksadı Doğu

(*) Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Faköltesi Tarih Bölümü

Anadolu'nun «Ermenistan» olduğu fikrini dünya kamuoyuna benimsetmekti. Tarîhen ve ilmen bu fikrin yanlışlığına rağmen özellikle Avrupa kamuoyu, Haçlı zihniyetiyle, Ermeni iddialarını desteklemekte hiç bir sakınca görmemiştir. Fakat, bu şekilde evvelâ fikren, daha sonra özellikle 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra fiilen başlatılan Doğu Anadolu'yu Ermenileştirme veya Ermenistan payma gayretleri 900 yıllık tarihî gerçekler ve Türk-İslâm varlığı karşısında netice vermemiştir. Bununla birlikte Doğu Anadolu'yu Türk devletinden koparmak için yapılan faaliyetler durmamıştır. Nitekim, Doğu Anadolu'yu bölmek için Ermeniler veya Ermenistan fikri ve tezi kâfi gelmeyince, bölgedeki müslüman halkın bir kısmını Türklerden ayrı bir etnik cemâat şeklinde taktim ve telkine başladılar. Hattâ öyle ileri gittiler ki, muhtemelen Orta Asya kökenli ve müslüman olan Kürt unsurunun Ermenilerle akraba oldukları gibi iddialar ortaya atıldılar. Ancak, bölge halkının dîni ve tarihî şuûru, bu tür iddiaların ne kadar geçersiz olduğunu fiilen göstermiştir. Zirâ, müslüman halk imparatorluk zamanında daima halifenin ve padişahın, Cumhuriyet devrinde ve devletin yanında yer alarak Ermenilerin ve emperyalist devletlerin niyet ve arzularını boşa çıkarmıştır. Ermenilerin, Kürtçülerin ve Türkiye'nin parçalanmasından fayda bekleyen büyük devletlerin Ermenistan ve Kürdistan gibi hayalî devletler kurmak için kendilerinin yarattıkları son ve büyük fırsat olan Sevres Antlaşması ve Millî Mücadele devrinde dahi Doğu Anadolu halkı, evvela Kâzım Karabekir'in, daha sonra Mustafa Kemal'in etrafında birleşerek, bölgenin insanıyla, toprağıyla, kültürüyle ve diniyle Türk milleti ve devletin ayrılmaz bir parçası olduğunu bütün dünyaya isbat etmiştir.

Bütün bunlara, yani bir Ermenistan ve Kürdistan kurma işi fiilen son bulmasına rağmen içte ve dışta bulunan bölücü mihraklar, Doğu bölgelerini Türkiye'den ayırmak için bir yandan etnik ve dîni unsurları istismara, öbür taraftan da fikri alanda hayallerini canlı tutabilmek için teorik çalışmalarını, yâni tarihî gerçekleri çarpıtılarak ele alan yayın faaliyetlerini sürdürmeye gayret etmektedirler. Bu husustaki çalışmalarını, kendilerini Türkiye aleyhine vasıta olarak kullanmak isteyen devletlerce de teşvik ve destek görmektedir. Neticede, Türkiye aleyhine ve Doğu Anadolu üzerine yazılmış pek çok kitabı, dergiyi ve gazete haberini dünya kamuoyuna arz ederek sempati ve destek toplayabiliyorlar. Ayrıca, bu yolla meselâ Ermenilerin isyanını ve devlete karşı hıyanetlerini önlemek için Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirleri «katliam» mış gibi gösterebiliyorlar ve Doğu Anadolu'da sanki Türkler'den ayrı bir etnik grup varmış gibi bir intibâ uyandırabiliyorlar. Kısaca, bölücüler tarafından yazılan ve yazdırılan siyasî ve ideolojik maksatlı çeşitli yazılar dünya kamuoyunu Türkiye aleyhine yönlendirmede önemli bir rol oynayabiliyor.

Hemen ifade etmek gerekir ki, gerek Ermeni ve gerekse Kürtçülerin iddia ve hayalleri kitaplara, makalelere, sanat faaliyetlerine ve metodik araştırmalara konu olmaktadır. Bu tür faaliyetler tarihî hakikatlerin tahrifi şeklinde sürdürülmesine rağmen, Türkiye aleyhine zihinlerde iz bırakmaktadır. Bütün bunlar karşısında, Türk Devleti diplomatlarıyla, aydınlarıyla ve tarihçileriyle sessiz kalmış ve bu sessizliği büyük bir siyaset olarak görmüştür. Bu sessizlik iki zihniyetin eseri olmuştur : Birincisi; «Ermeni meselesi bizim meselemiz değildir, bizi ilgilendirmiyor. O mesele Osmanlı Devleti ile Ermeniler arasında olup bitmiş tarihî bir hâdiseden ibarettir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti ile herhangi bir münâsebeti yoktur.» Bu zihniyetin sahipleri Ermenilerle ve diğer bölücülerle beraber Osmanlı Devleti'ni kötülemekte ve itham etmekte. Hattâ bölücülerin iddialarının haklı olduğunu dolaylı bir şekilde imâ etmeye kalkışmaktadırlar. İkincisi ise, «aman bu tür meseleleri kurcalamayalım, üstüne gitmeyelim. Ermeniler ve Kürtçüler ne derse desin cevap vermeyelim; onlar Türkiye'yi tartışmanın içine çekmek istiyorlar, oyunlarına gelmeyelim» diyen zihniyettir. İşte bu iki zihniyettir ki, Doğu Anadolu'nun tarihi hakkında ilmî araştırmaları engellemiş ve lehimize olan tarihî kaynakların gün ışığına çıkarılmasına mâni olmuştur. Bunun sonucu, aydınlarımız ve diplomatlarımız millî tehlikeler karşısında şuursuz ve bilgisiz kalmış, nihâyet 1970-1985 yılları arasında tehlikeyi fark etmiş ise de, bu defa da fikir edinebileceği ilmî neşriyatın yetersizliğini, hattâ yokluğunu görmüştür.

Bu bakımdan 12 Eylül 1980 harekâtından sonra Tarih ve Dil Kurumlarına yeniden şekil verilerek Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu çatısı altında toplanmaları tesadüfî değildir. Bu teşebbüs, hiç şüphesiz mâziden kopmakla, mâziyi, özellikle Osmanlı Devleti'ni kötülemekle bir yere varılamayacağı ve istikbâlin kurulamayacağı iyice anlaşılmış olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. Ermeniler ve Kürtçüler tarihten medet umarken, kendi hayallerine tarihî dayanaklar bulmak için arşivlerdeki ufak bir vesikayı lehlerine kullanırken ve marxistler Osmanlı tarihini kendi teorilerine temel teşkil edecek tarzda yorumlarken, Türk Devleti elbette kendi mâzisine, tarihine ve kültürüne bigâne kalamazdı. Şüphesiz tarih araştırmaları, mâzide övünç kaynakları bulmak ve mâziyi yeniden ihyâ etmek için değil, fakat istikbâli temellendirmek, kurmak ve tarih şuûrunu beslemek için yapılmalıdır. Bu anlayışla Doğu Anadolu tarihi üzerinde yapılacak ilmî araştırmaların, günümüzde karşılaşılan bazı problemlerin çözümünde bize kolaylıklar sağlayacağı muhakaktır. Zirâ, dış güçlerin Doğu Anadolu'da istismar konusu haline getirdikleri etnik ve mezhep meselelerinin tarihî kökenleri ve evrimi aydınlığa kavuşturulduğu takdirde tedbir almak ve çözüm

getirmek daha da kolaylaşacak ve istismar unsuru olmaları böylece önlenebilecektir. Meselâ, mahdut araştırmalara rağmen Doğu Anadolu'da Ermenilerin hiç bir bölgede çoğunluğu teşkil etmedikleri ve halkının yüzde 80 veya 90'ının müslüman olduğu bir bölgede devlet kurma isteklerinin hayal ve bu istikametteki faaliyetlerinin mâcera niteliğinde olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, günümüzde Doğu Anadolu'da, bazı şehirlerdeki bir kaç Ermeni ailenin dışında, hiç bir yerde Ermeni yerleşim merkezinin olmadığı bilinen bir gerçektir.

Aynı şekilde, emperyalist emeller için diğer önemli bir istismar unsuru ise Türk milletinden ayrı bir etnik gurupmuş gibi empoze edilmeye çalışılan Kürtler'dir. Burada Kürt kelimesinin ve bu ad altında kasdedilen topluluğun menşei hakkında görüşler ileri sürecek değildir. Bu konuda bilhassa yabancılar tarafından yapılan ve bir çoğu maksatlı olan araştırmalara rağmen Kürtler'in ayrı bir ırktan geldikleri tezinin ispat edilememiş olduğunu belirtmekle yetineceğiz⁽¹⁾. Her ne kadar Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerin çoğunluk teşkil ettikleri ve belirli bir gramer yapısına sahip olmayan bir dilden ziyâde bir çok ağızların varlığı ve konuşulması, bölücülerin dayanak noktasını teşkil etmekte ise de, milli bir dilin olmadığı açıktır. Dil konusunun dışında, Kürt aşiretleriyle Türkmenler arasındaki, özellikle folklör ve kültür açısından benzerlikler, ileri sürülen iddiaları ihtiyatla karşılamayı, hattâ meseleye farklı bir şekilde yaklaşmayı gerekli kılmaktadır⁽²⁾.

Bugün Doğu Anadolu'da Zaza ve Kurmanço gibi iki ayrı gurubun farklı konuşması, kürtçe konuşan bazı aşiretlerin Orta Asya'dan geldiklerini ve Türk olduklarını beyân etmeleri ve Bazı arşiv vesikalarında «Türkman Ekradı» ve «Ekrad Türkmanı» gibi tabirlerin kullanılması, Kürt ve Türkmen aşiretlerinin uzun asırlar boyunca tefrik edilemeyecek derecede kaynaşmaları ve 900 yıllık müşterek mâzî ve aynı kültür potası içinde bulunmaları sebebiyle, Doğu Anadolu'da yaşayan halkı birbirinden ayrı mütâlâa etmek mümkün görünmemektedir⁽³⁾. Doğu halkı birbirine o kadar karışmış ve kaynaşmıştır ki, XVI. ve XXII. yüzyıla ait tarihi belgelerde dahi «Ekrad» ve «Etrak» tabirleriyle zikredilen aşiretler genellikle karıştırılmıştır⁽⁴⁾. Dolayısıyla, Doğu Anadolu halkı arasındaki

- (1) Bu konular için bakınız : B. Ögel, H. D. Yıldız, M. Eröz... Türk Milli Bütünlüğü içerisinde Doğu Anadolu, (Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü), Ankara 1985. seri IV, sayı A. 17. Mehmet Eröz, «Kürt Adı Üzerine», Türk Kültürü Dergisi, Ağustos, 1984. sayı 256; Doğu Anadolu'nun Türklüğü, İstanbul, 1982
- (2) M. Alishan, Sissouan, Venise, 1885, s. 28; La Province d'Adana, Constantinopolis, 1920, SS. 67-75.
- (3) Mühimme Defteri, 124/51; Hüccet-i Zahriyye, D. BŞM-1144
- (4) Cevdet Türkay, Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler, İstanbul, 1979.

mahallî farklılıkların menşei ne olursa olsun millî kültür bütünlüğümüzü meydana getiren folklorik çeşitlilikler olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Her milletin hayatında bu tür farklılıkları ve çeşitlilikleri görmek mümkündür.

Dikkati çeken bir diğer husus da kendilerine zeâmet tevcih edilen «Ekrad» ümerâsının adlarının Orta Asya kökenli eski Türk adları olmasıdır. Meselâ 1518 tarihli Diyabekir Mufassal Tahrir Defterinde zeâmet tevcih edildiği görülen ve «Ekrad Ümerâsı» olarak zikredilen Çemişkezekli Saruhan Bey'in ve XVI. yüzyılda Palu'da teşkil edilen «hükümet sancağı»nın hâkimleri olan Mirdesi aşiretinden Kara Cemşid Bey'in oğullarının bazılarının isimlerinin Orta Asya kökenli Türk isimleri olduğu görülmektedir (5).

Netice itibâriyle, Türklerle Kürtler arasında mevcut ufak ve önemsiz farklılıklara nazaran büyük ve önemli, tarihi, kültürel, coğrafi ve dinî bağlar ve müşterek noktalar ağır basmaktadır. Bu bakımdan ufak mahallî farklılıklardan hareket ederek Doğu Anadolu'nun siyasî, dinî, kültürel ve idarî bütünlüğünü bozmak ve parçalamak maksadıyla içerde ve dışarda yapılan faaliyetlerin, bölge halkı arasında müessir olması mümkün değildir. Yeter ki, müşterek bağlar, modern çağın icablarına göre devlet tarafından muhafaza edilsin, kuvvetlendirilsin ve yeni bağlarla takviye olunsun.

A — Osmanlı Devleti'nin İdare Anlayışı :

1071'den itibaren Türklerin hâkimiyeti altında bulunan, Türkler tarafından iskân edilmeye başlanan ve üzerinde yine Türkler tarafından çeşitli adlar altında (Selçuklu, Saltuklu, Mengücek, Artuklu, Atabeylikler vs.) pek çok Türk devletleri kurulan Doğu Anadolu bölgesi, nihayet 1517 Çaldıran zaferiyle yine bir Türk devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içine dahil edilmiştir. Bu bölgede tatbik edilen idarî ve siyasî statüyü izah etmeden önce, Osmanlı Devleti'nin genel siyâsetinin ne olduğunu görmek gerekmektedir. Bilindiği üzere, imparatorluk dahilinde uygulanan siyâsetin, genelde değişmeyen bazı temel prensipleri var idi. Bununla birlikte bu siyâsetin bölgelerin, toplumların tabii ve içtimai yapısına, konjonktürel değişikliklerin seyrine göre çeşitlilik arzettiği bilinmektedir. Osmanlı'nın değişmeyen siyâsetinin kaynağı ve dayandığı hukukî temel, islâmiyetin getirdiği hükümlerdi. Osmanlı Devleti, kitap ve sünnet yoluyla konan bu hükümlere uygun bir tarzda devlet hayatının sosyal, iktisadî ve idarî yönlerini tanzim etmeye çalışmıştır. Dev-

(5) Tapu Tahrir Defteri, No : 64 tarih : 1518.

letin farklılık veya çeşitlilik gösterebilen siyâseti ise örfe dayanmakta idi. Örfün kaynağını da millî kültür, töre, gelenek, kısaca Türk devlet felsefesi teşkil etmekte idi. Her ne kadar örfî uygulamalar şeriatla sınırlandırılmış ise de Osmanlı ülemâsı şeriatla uymayan örfî uygulamaları, genellikle şer'î hale getirmesini bilmiştir.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, dahili siyâsetini şer'î ve örfî hukuk sistemleri çerçevesinde yönlendirmiş ve tanzim etmiştir. Böylece, birinin yetersiz kaldığı konularda öbürüne müracâat ederek, kendi kurduğu devlete ve müesseselerine işlerlik kazandırmaya çalışmıştır. Özellikle belirtmek gerekir ki, devlet yönetimine ve askerliğe ait hususlarda daha çok örfî hukuka yer verilmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti her iki sistemi kaynaştırarak kendisine has bir «Osmanlı hukuku» meydana getirmeye çalışmıştır.

Osmanlı siyâsi ve idârî sisteminin bir diğer özelliği de şudur : Osmanlı Devletinin, sahip olduğu topraklar üzerinde, yâni imparatorluk sınırları dâhilinde ırka ve maddî sömürüye dayanan bir ayırıma gitmemiş olmasıdır. Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avrupalı devletlerde olduğu gibi bir tarafta «Anavatan», «Metropolit», öbür tarafta sömürgeleler, müstemlekeler, deniz aşırı ülkeler, dominyonlar gibi ayırımlar söz konusu olmamıştır. Osmanlıyı Avrupalı'dan ayıran en önemli farklardan biri budur. Osmanlı devlet anlayışında, özünde sömürü, asimilasyon, yok etme ve emperyalist fikri olan bir siyâsete yer verilmemiştir. Zaten, Türk devlet felsefesinde ve İslâm devlet fikrinde bu tür bir zihniyet yoktur. Bu bakımdan, Osmanlı Devleti imparatorluk sınırları dâhilinde bulunan toplumların kendi özelliklerini muhafaza ederek sulh ve sükûn içinde hayatlarını sürdürmeleri için gerekli tedbirleri almakta kusur etmemiş ve bunu prensip edinmiştir. Nitekim, «Nasihât-nâmeler» de, «Siyâset-nâmeler» de «Kanun-nâmeler» de devletin en çok adalet, barış, düzen, ahenk üzerinde durmuş olması, bu zihniyetin ve davranışın fiilen varlığını göstermektedir. Adalet, barış, düzen, ahenk sağlamada baskı, zor, tabiatı bozma, insanı aslıyetinden uzaklaştırma gibi metodlar yoktur. Bölgelere ve toplumlara göre idâre tarzında meydana gelen çeşitlilikler bu anlayışın en iyi somut delilidir. Netice itibâriyle, Osmanlı Devleti'ni, bugün sahip olduğumuz fikirlere ve içinde bulunduğumuz şartlara göre değil, Yeniçağ'ın şartları ve fikirleri çerçevesi içinde kalarak değerlendirmek lâzımdır. Bu yapıldığı takdirde, yaşadığı devirde Osmanlı'nın niçin büyük olduğu ve nasıl büyük bir medeniyet kurduğu ve nasıl bir çok ve farklı topluma hâkim olduğu, onları bir arada barış içinde tuttuğu daha kolay anlaşılır.

B — Doğu Anadolu'da Osmanlı Hakimiyeti :

Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu ile ilgisi XV. yüzyıla kadar uzanırsa da, bölgenin tamâmen imparatorluğa dâhil edilmesi ve idâri statüsünün tesbiti, Çaldıran Zaferini (1514) takip eden yıllarda olmuştur. Bilindiği üzere, Şah İsmail İran'da kısa bir zamanda fevkalâde kuvvetlenen Safevî Devletini kurarak, Doğu'da Osmanlı Devleti için hem siyasî hem de ideolojik (dinî) tehlike teşkil eder hâle gelmiştir⁽⁶⁾. Şehzâde Selim, bu iki tehlikeyi daha Trabzonda Sancak Beyliği yaparken sezmiş ve müşâhade etmişti. Bunun üzerine, Selim İstanbul'u ikaz etmiş ve tedbir alınmasını istemişti. Fakat, II. Bâyezid zamanında tedbir alamamış ve neticede Şah Kulu isyânının çıkmasına mânî olamamıştı. Bu sebeptendir ki, Yavuz Selim daha padişah olur olmaz İran'dan gelen iki tehlikeyi bertaraf etmek üzere hazırlıklara başlamış ve neticede 1514 tarihinde Çaldıran Zaferi ile Şah İsmail'in Anadolu üzerindeki siyasî ve dinî emellerine son vermiştir⁽⁷⁾. Çaldıran zaferi esnâsında ve daha sonra büyük bir kısmı sünnî olan halk ve mahallî beyler Yavuz Selim tarafını tutmuş, başta Diyarbakir olmak üzere bir çok şehir, kapılarını Osmanlılara açmıştır. Yavuz Selim, daha sonra Osmanlı hâkimiyetinin bölgede, özellikle Siirt, Mardin ve Musul taraflarında tam mânâsiyle tesisi için Diyarbakir Beylerbeyi tâyin ettiği Bıyıklı Mehmet Paşa'yı ve meşhur âlim İdris-i Bitlisi'yi görevlendirmiştir⁽⁸⁾. İdris-i Bitlisi, Yavuz Selim'e İran seferi dönüşünde takdim ettiği bir arzıda Diyarbakir, Mardin ve çevresinin de fethinin gerekli olduğunu telkin etmiştir. Çünkü bu havâlide yaşayan halkın ve mahallî beylerin çoğu sünnî olmaları münâsebetiyle Şîî Safevî devletinden memnun değillerdi ve İran'a karşı isyân halinde idiler. Neticede İdris-i Bitlisi'nin yardımı ile Bıyıklı Mehmet Paşa bölgenin fethini 1515'te tamamlamıştır.

Fetihten sonra, Osmanlı Devleti bölgenin «tahrîrini» başlatmış ve idarî statüsünü belirleme çalışmalarını sürdürmüştür. Bu işlerin yapılabilmesi için yine İdris-i Bitlisi'ye mürâcaat edilerek yardımı temin edilmiştir. Bunun üzerine, Yavuz Selim İdris-i Bitlisi'ye bölgenin meselelerinin halli için yetki vermiş, tuğralı ferman göndererek padişah adına

(6) Faruk Sümer, Safevî Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklüğünün Rolü, Ankara 1976, s. 4. vd.

(7) Şinasi Altundağ, «Selim I, Yavuz», İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1967, cilt 10, ss. 423 - 434

(8) İdris-i Bitlisi, devlet adamı ve tarihçidir. Şeyh Hüsameddin'in oğludur. Osmanlı'nın hizmetine girmiş. İranlılara karşı Yavuz'u desteklemiş ve Güney Doğu Anadolu'nun fethinde büyük rolü olmuştur. 1520'de vefat etmiştir. Bakınız: «İdris-i Bitlisi», İ. A., cilt: 5/11, s. 936

tasarruflarda bulunmasını sağlamıştır⁽⁹⁾. Bu sebeple, bölgenin idari statüsünün tesbiti işlerinin ve ilk «temessüklerin» hazırlanmasının İdris-i Bitlisi' tarafından yürütüldüğü bilinmektedir. Nitekim Kanunî Sultan Süleyman zamanında İrakeyn seferinden önce bu bölgede yarı müstakil vaziyette yaşayan beylere yollanan bir «emr-i şerif» de geçen «kadimden temessükleri üzere» ibâresi, idari statülerin Yavuz devrinde verildiğini doğrulamaktadır. Kanunî Sultan Süleyman bu emr-i şerif'de kısaca şöyle diyordu : «...Yavuz zamanında İran'a karşı cephe alarak hayırlı hizmetlerde bulunan ve şimdi de devlete sadakatla hizmet ifâ eden, bilhassa sefere katılarak yararlık gösterene öteden beri ellerinde ve tasarruflarında bulunan yerler kendilerine temlik ve ihsân edilmiştir...»⁽¹⁰⁾

Bundan da anlaşılacağı üzere Kanunî mahallî beylere yeni haklar ve imtiyazlar vermiyor, sadece babası zamanında verileceklerin geçerli olacağını bildiriyordu. Nitekim daha sonraki devirlerde de gönderilen ferfermanlarda «**ellerine verilen kadim temessükler mütebince**» denilerek «**yurtluk ve ocaklık**» yoluyla sancak ve dirlik tasarruflı edenlerin imtiyazları yenileniyordu. Bu şekilde imtiyazlara sahip olan bölge halkı ve beyleri genellikle devlete sadık kalmış ve Osmanlı ordusuyla birlikte İran'a karşı sefere katılmışlardır. Dolayısıyla imtiyazlı statüleri değişmeden devam etmiştir.

İstanbul'daki merkezi otoritenin tanıdığı imtiyazlar sayesinde Doğu ve Güney Doğu Anadolu'nun özel statüsü, yani mahallî karakteri ve padişah fermanlarıyla kendilerine yurtluk ve ocaklık yoluyla dirlik verilen beylerin hakimiyeti Tanzimat devrine kadar devam etti. Bu devirde yapılan reformlar ve yeni düzenlemelerle Doğu Anadolu'daki geleneksel statülerin devamı mümkün görünmüyordu. Çünkü merkezi otorite güçleniyordu. 1870'te kabul edilen Vilâyet Nizamnâmesi ile yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu gibi tedbirler sonunda Doğu'daki mahallî beylerin hâkimiyeti ve nüfuzları azalmıştır. Neticede, imtiyazlı statüler ortadan kaldırılmış ve beylik düzenine son verilmiştir. Bu arada, Doğu Anadolu'da mahallî otoritelerin ortadan kaldırılmasıyla meydana gelen otorite boşluğunu Bâb-i Âlî tam mânâsıyla dolduramadığından, bölgede Ermeni faaliyetleri artmış ve bazı huzursuzluklar olmuştur. Bu durumu gören II. Abdülhamid merkezi otoritenin gücünü takviye etmek ve Ermeni faaliyetlerini frenlemek için eski beylerin ve hânedanların rakibi durumunda olan bölgedeki kalabalık ve güçlü aşiretleri teşkilatlandırma yo-

(9) Hoca Sadeddin, Tacüt Tevarih, cilt : 2, s. 322. M. Şükrü Sekban, Kürt Meselesi, Ankara, 1979, s. 131.

(10) Nazmi Sevgen, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, (Yayına hazırlayanlar : Şükrü Kaya, Seferoğlu - Halil Kemal Türköz), Ankara, 1982 s. 42

luna gitmiştir. II. Abdülhamid bu şekilde bir siyaset takip etmekle şu hususları temine çalışıyordu : Aşiretlere sahip çıkarak, onlara psikolojik olarak devletin kendilerini himaye ettiğini hissettirmek, Aşiretleri ve reislerini hilâfet ve Saltanat'a bağlamak ve sâdakatlarını sağlamak. Eski beylerin ve hânedanların, bu aşiretleri suistimal ederek eski nüfuzlarını yeniden temin etmelerini önlemek, Ermenilere karşı mahalli bir denge unsuru ortaya çıkarmak. Nihayet merkezî otorite ile mahallî güçler arasında iş birliği sağlayarak iç ve dış tehlikelere karşı Doğu bölgelerinde devletin itibârını ve hâkimiyetini tesis etmektir. Böylece, eski sistem ve statüden tamamiyle farklı, devlet hâkimiyetinin ağır bastığı, kontrollü bir düzene geçilmeye çalışılmıştır. Bu yeni düzenleme, Ermeni faaliyetlerinin arttığı, Rus ve İngiliz emperyalizminin bölgeyi imparatorluktan ayırma gayretlerinin doruk noktaya çıktığı şartlar içinde mâkul ve geçici bir tedbir olarak görülebilir⁽¹¹⁾. Nitekim, bu tehdid ve tehlikelerin kalktığı Cumhuriyet devrinde millet ve milli devlet anlayışı içinde bölgenin idâri statüsü diğer bölgelerden farksız olarak düzenlenmiştir. Böylece, asırlardan beri mahallî beylerin hakimiyetinin söz konusu olduğu Doğu ve Güney Doğu bölgelerimiz millî irâdeye müstenit bir idâre tarzına kavuşmuştur.

C — Osmanlı İdari Sistemi İçinde Doğu Anadolu'nun Statüsü :

Osmanlı Devleti'nin, mutlak bir merkezîyetçilik fikrinden tamâmiyle uzak bir anlayışla, idaresi altına aldığı bölge ve toplumların hususiyetlerine göre çeşitli idâre tarzları tatbik ettiği malûmdur. Ancak bu çeşitlilik, şekilden ziyâde muhtevada da kendini göstermiştir. Çünkü, Osmanlı idâre sistemi ve idarî taksimâtı şekil olarak genelde Eyâlet ve Sancak temeli üzerine oturtulmuştur. Fakat, bu Eyâlet ve Sancak'ların İstanbul'la olan bağlarında bir takım farklılıklar olduğu için ayrı statüler altında ele alınması gerekmektedir. Meselâ, ilk dönemlerde Eyâletler «Has» ve «Sâliyâne» olmak üzere statü bakımından ikiye ayrılmışlardır⁽¹²⁾. Aynı şekilde Sancaklar için de bir ayırım söz konusu olmuştur. Bu arada Eyâlet ve Sancakların sayı ve nitelik bakımından zaman içinde değişikliklere uğradığını unutmamak lâzımdır.

Osmanlı Devleti, Çaldıran zaferinden sonra söz konusu bölgede Diyarbakir merkez olmak üzere Musul, Bitlis Mardin, Harput, Dersim ve

(11) Bu konular için bakınız : Bayram KODAMAN, *Şark Meselesi Işığında II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul, 1983.

(12) Şerafettin Turan, «XVII. yüzyıld aOsmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı», *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Erzurum, 1962, s. 201. İlhan Şahin, «Timar Sistemi Hakkında Bir Risale», *Tarih Dergisi*, (İ. Hakkı Uzunçarşılı Armağanı), İstanbul, 1979, sayı : 32, ss. 905-935.

Çapakçuru'da içine alan gayet geniş bir eyâlet vücuda getirmiştir. Kanunî Sultan Süleyman devrinde yeni bir düzenleme yapılarak Van'da ayrı bir eyalet teşkil edilmiştir. Sivas ve Erzurum konumuz dışında kaldığından bu iki eyâlete temas edilmeyecektir. Van, Diyarbakır her ikisi de İran sınırında olmaları bakımından hem ordunun hareket noktası hem de önemli merkezler durumuna gelmişlerdir. Diyarbakır : a) İstanbul - Samsun-Amasya-Sivas-Malatya-Harpüt-Diyarbakır-Musul-Bağdat, b) Beyrut ve İskenderun - Halep-Antep-Urfa - Diyarbakır; Van : a) Trabzon - Erzurum-İran, b) **Batum - Erivan - Van - Hakkari - Musul - Bağdat** ticaret ve ulaşım yolları üzerinde bulunmakla önemli şehirler idiler. Özellikle Diyarbakır'de devrin pek mühim şahsiyetleri Beylerbeyilik yapmıştır. Bunlar arasında sonradan sadrazam olan ünlü vezirler de bulunmaktadır (13). Eyâletlerden sonra sancaklar gelmektedir. Esas üzerinde durmak istediğimiz idarî birim sancaklar olduğu için bu konuyu ayrı bir başlık altında ele almayı uygun bulduk.

1 — Doğu Anadolu'da Sancaklar :

Osmanlı idari teşkilâtının esâsını ve temel birimini sancak oluşturmakta idi. Sancak tabiri Osmanlılar'dan önceki Türk-İslâm devletlerinde belirli bir idarî bölgeyi ifâde etmekten uzak, daha çok hükümdarın hâkimiyet sembolleri arasında yer almıştır. Osmanlılar'ın ilk devirlerinde tuğ ve sancak, hattâ davul hükümdarın temsilcisi durumunda olan kişilerin de sembolü haline gelmiştir (14) Kesin tarihini bilmemekle beraber, sancak tâbiri zaman içinde üzerinde dalgalandığı araziye ifâde eder olmuştur (15). Bu mânâyı kazanması muhtemelen XV. yüzyılda olmalıdır. Çünkü imparatorluk müesseselerinin en mükemmel çağını yaşadığı XVI. yüzyılda sancak teriminin yerleşmiş olduğunu görüyoruz.

İmparatorlukda, devletin vergi hâsılatını belirlemek ve asker temin etmek maksadıyla yaptırılan tahrirlerde birim olarak sancak esas alınmıştır. Her sancağın kanun-nâmesi Tahrir Defterlerinin başına yazılmıştır. Aynı şekilde, Merkez-i hükümetten çıkan imparatorluğun idâresiyle ilgili bütün yazışmalarda da sancak idâresi esas olarak kabul edilmiştir. Gerçi, Tahrir Defterlerinde bazı nâhiyeler, cemâatler ve vakıflar hakkında kanun-nâmeler yer almışsa da, bu durum idarî açıdan sancağın temel birim olmasına engel teşkil etmiyordu.

(13) M. Halil Yinanç. «Diyarbakır», İslâm Ansiklopedisi, cilt - 3.

(14) İ. Metin Kunt. Sancaktan Eyalete, 1550 - 1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi, İstanbul, 1978, s. 15

(15) J. Deny. «Sancak», İ. A. cilt: 10, s., 188

Diyarbakir ve Van eyâletlerinin teşkilinden sonra, fethedilen her yerde olduğu gibi, tahrir işlemine başlanmış ve bir kaç sene içinde tamamlanmıştır. Osmanlı idâresinin prensiplerine riâyet edilerek her bölgenin mahallî coğrafî ve tarihî özelliklerine göre farklı teşkilâtlanmaya gidilmiştir. Hattâ, bu farklılık veya çeşitlilik sadece aynı eyâlete bağlı sancaklar arasında değil, bazen aynı sancağa bağlı kaza, nâhiye ve cemâatler için de söz konusu olabiliyordu. Bu yüzden her sancak için olduğu gibi farklı bazı nâhiyeler ve cemâatler içinde kanun-nâmeler düzenleme yoluna gidilmiştir. Bu farklılıklardan ötürü, bâzı sancaklar özelliklerine göre değişik statülere bağlanmıştı. Farklı statülerin belirlenmesinde bölgenin fizikî yapısı, aşiretlerin nüfusu ve dağılımı, Osmanlı öncesi idarî, siyasî ve içtimâî vaziyeti mühim rol oynamıştır. Fetihden sonra, Diyarbakir ve Van merkez olmak üzere teşkil edilen iki eyâlet dahilindeki sancaklar, yukarıda belirttiğimiz çerçeveye göre sınıflandırılmışlardır. Bu sancakların statülerini izaha geçmeden önce, Van ve Diyarbakir eyâletlerinde bulunan sancakların adlarını ve statülerini gösterir bir cetveli, Prof. Dr. Şerafettin Turan'ın yayınladığı 1631-1632 tarihli bir idarî taksimat defterini esas alarak vermeyi uygun bulduk (16).

Diyarbakir Eyâleti

a — Hükümet adı altında geçen sancaklar :

1 - Hazzo	Ocaklık	4 - Tercil	Ocaklık
2 - Cizre	Ocaklık	5 - Palu	Ocaklık
3 - Egil	Ocaklık	6 - Genç	Ocaklık

b — Sadece Sancak (Livâ) adıyla anılanlar :

1 - Çermik	Ocaklık	9 - Kulp	Ocaklık	17 - Mifarkin	Ocaklık
2 - Sağman	Ocaklık	10 - Atak	Ocaklık	18 - Bohtan	
3 - Hasankeyf	————	11 - Ergani	Arpalık	Zilan	————
4 - Pertek	Ocaklık	12 - Mihrani	Ocaklık	Bespan	
5 - Mazgirt	Arpalık	13 - Çapakcur	Ocaklık	19 - Nusaybin	Voyvodalık
6 - Çemişkezek	————	14 - Siirt	Ocaklık	20 - Akçakale	————
7 - Harput		15 - Görgil	Ocaklık	21 - Sincar	————
8 - Siverek	Arpalık	16 - Ağakıs	Ocaklık	22 - Zaho	————
				23 - Hemkürdkân	Ocaklık

Van Eyâleti

a — Hükümet adı altında geçen sancaklar :

1 - Bitlis	Ocaklık	3 - Hizan	Ocaklık
2 - Hakkâri	Ocaklık	4 - Mahmudi	Ocaklık

(16) Şerafettin Turan, Aynı makale, S. 201-232

b — Sadece Sancak (Livâ) adıyla anılanlar :

1 - Deriki	Ocaklık	7 - Albak	Ocaklık
2 - Şervi	Ocaklık	8 - Kotur	Ocaklık
3 - Müküs	Ocaklık	9 - Esyabert	Ocaklık
4 - Keşab	Ocaklık	10 - Erçiş	_____
5 - Şıtak	Ocaklık	11 - Adilcevaz	_____
6 - Kesan	_____	12 - Bargiri	Ocaklık
		13 - Şikak	Aşiretlik

Yukarıdaki tabloya göre idarî taksimat ve statü açısından Diyarbekir ve Van eyâletlerinde genelde iki ana ayırım göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi Hükümetler, ikincisi Sancak (Livâ) lardır. Bu sonuçlar da kendi aralarında farklılık arz etmektedirler. Buna göre, klâsik Osmanlı sancağı statüsüne sahip olanlar ve ocaklık tarikiyle tasarruf olunup, özellik arzeden sancaklar olarak bunlar da kendi aralarında iki kısma ayrılmaktadırlar. Özellik arzeden bu sancaklara «Ekrad» sancakları demek de mümkündür. Netice itibariyle Diyarbekir ve Van eyâletlerinde bulunan sancakları aşağıdaki şekilde üç başlık altında toplamak mümkün görünmektedir :

- 1 — Klâsik Osmanlı Sancakları
- 2 — Ekrâd Sancakları
- 3 — Hükümet Sancakları

a) **Klasik Osmanlı Sancakları** : Bu sancaklar Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün bölgelerinde tatbik edilen ve geçerli usûle göre idâre olunan klâsik Osmanlı sancaklarından farklı değildir. Sancakbeyi doğrudan merkez tarafından tâyin edilmekte ve lüzum görüldüğünde derhal görevinden alınabilmektedir. Dolayısıyla herhangi bir imtiyâza sahip değildirler. Sancakbeyi, sancak dâhilinde hem mülkî hem de askerî yetkilere sahip bir âmir durumundadır. Sancak timar sistemine dahil olup, vergileri yaptırılan tahrirîlere göre kanunlar çerçevesinde devletçe toplanır. Bu vergilerin mühim bir kısmı haslara ayrıldıktan sonra, geri kalanı timar ve zeamet sahiplerine taksim edilmektedir.

Diyarbekir ve Van eyâletlerindeki bu tür sancaklar umûmiyetle aşiret yapısının kuvvetli olmadığı veya belirli bir aşiretin ekseriyete sahip olmadığı yerlerde teşkil edilmiştir. Özellikle şehirleşmenin, yerleşik hayatın ve ziraat (tarım) hayatının hâkim olduğu bölgelerde bu sancakların bulunduğunu görüyoruz. Bunların sayıları fazla olmamakla beraber, buldukları yer ve merkezler açısından önem kazanmaktadırlar. Diyarbekir eyâletinde, Harput, Hasankeyf (Hısınkeyf) Akçakale, Sincar, Zaho ve Bohtan-Zilan-Bespan. Van eyâletinde ise, Erciş, Adilcevaz ve Kesan

klâsik statüye dahil sancaklardır. Arpalık yoluyla tasarruf olunan Sive- rek, Ergani ve Çemişkezek sancakları da bunlar arasında yer almaktadır. Ayrıca, Diyarbakir «Paşa Sancağı» ile Van «Paşa Sancağı» da bu tür sancakların arasında yer almaktadır. Böylece, iki eyâlette klâsik Osmanlı sancak sisteminin geçerli olduğu ondört sancağın mevcut olduğunu görüyoruz. Bu sancaklara tâyin edilen Sancakbeyleri umûmiyetle bölgede tanınmış, nüfuzlu ümerâ arasından seçilmektedir. Meselâ, Çemişkezek Sancakbeyi Timurtaşın oğlu Kılıç Bey'in Harput Sancakbeyi olduğu görülmektedir (17).

b) **Ekrad Sancakları** : Bu sancaklar biraz evvel izah ettiğimiz klâsik Osmanlı sancaklarından farklıdır. Çünkü bu sancakların idâresi genellikle bölgeye eskiden beri hakim olagelen nüfuzlu, eski mahallî beylere ve hânedanlara mülkiyet târikiyle «yurtluk ve ocaklık» olarak verilmiştir. Buna sebep, evvelâ bu eski beylerin fetih zamanında Osmanlıya verdikleri hizmetleri ve itâatleri, sonra bölgenin özellikleridir. Bu şekilde sancağa sahip olan beyler çoğunlukla ölünceye kadar Sancakbeyliğini yürütmekte ve ölümü halinde kaide olarak oğlu veya akrabalarından biri yerini almaktadır. Ancak, ihânetleri hâlinde Sancakbeyi İstanbul tarafından derhal değiştirilebilmekte ve yerine yine oğlu veya hânedandan birisini tâyin edebilmektedir. O halde ölüm ve ihânet dışında Sancakbeylerinin değiştirilmesi söz konusu olamazdı. Değişiklik teklifi, Beylerbeyinin «arzı» üzerine «Divân-ı Hümayûn» tarafından görüşülür, teklif edilen şahıs uygun görüldüğü takdirde tâyin edilirdi.

Bu «Ekrad» sancakları da birer Tahrir Defterine sahipti. Yani, klâsik Osmanlı sancaklarında olduğu gibi bunların gelirleri (mahsûlâtı) de «tahrîr-i defter» olunmakta, padişah ve sancakbeyi hasları çıktıktan sonra, geri kalan hâsılat zeâmet ve timar sahiplerine dağıtılmaktadır. Sefer zamanında Sancakbeyi askerleriyle birlikte Beylerbeyi'nin hizmetine girmekle mükellefdir. Yine bu tür sancaklara merkezden kadı tâyin edilmektedir. Bu kadılar malî ve hukukî konularda geniş yetkilere sahipti.

Bu şekilde yani ocaklık yoluyla tasarruf olunan «Ekrad» sancaklarının sayısı Diyarbakir eyâletinde onüç, Van eyâletinde ise dokuz olmak üzere toplam yirmiiki idi. Yalnız hemen ifade edelim ki, bu rakamları kesin olarak kabul etmemek lâzımdır, zirâ bunların sayısı devirlere, yıllara göre değişebilmektedir. Kısaca «Ekrad» sancaklarının klâsik Osmanlı sancaklarından farkı, ocaklık târikiyle tasarruf edilmesi ve Sancakbeyi'nin sâhip olduğu bir takım imtiyazlarla tâyin ve azil şekline ileri gelmektedir. Hükümet sancaklarından ayrıldığı nokta da esas itiba-

(17) Başvekâlet Arşivi, Mühimme 44, s. 132 (25 Zilhicce 990 tarihli hüküm).

riyle bölgenin tahririnin yapılmış olması ve merkezden tayin edilen Osmanlı memurlarının bir takım yetkilere buralarda sahip olmasıdır.

c) **Hükümet Sancakları** : Hükümet olarak nitelendirilen bu sancakların sayısı kaynaklara ve devirlere göre değişmekle birlikte bizim yukarıda verdiğimiz tabloda Diyarbekir dâhilinde altı, Van dâhilinde dört olmak üzere toplam on kadar olduğu görülmektedir. Bu hükümet sancakları da «Ekrad» sancaklarında olduğu gibi sahiplerine «**Hin-i fetihde hizmet** ve itaatleri mukabilinde tefviz ve temlik olunmuşlardır.» «Yine, aynı şekilde ocaklık yoluyla mülkiyet şeklinde tasarruf bulunmaktadır. Sancakbeyleri «**ellerine verilen ahidnâmeleri mücebince**» «azl ve nasb» edilememektedirler. Bunların en önemli özellikleri «**mefrûzül-kalem**» ve «**maktuül-kadem**» olduklarından tahrir işlemine tâbi tutulmamış olmalarıdır. Böyle olunca bu sancaklara «**kalem erbâbı**» olan Osmanlı memurları girmemiştir. Tahrir yapılamadığından timar sistemi de bu sancaklarda uygulanmamış, dolayısıyla «**Ümera-i Osmaniye**» den de kimse bu bölgelere gelmemiştir. Durum böyle olunca adı geçen sancaklar Osmanlı memurlarının selâhiyetleri ve nezâretleri dışında kalmaktadır. Diğer sancaklardan en büyük farkları bu hususlar olmuştur.

Hükümet sancaklarında yine sancakbeyleri ölümü ve ihaneti hâlinde, yerine evlâtlarından veya akrabalarından biri tayin edilmek şartıyla değiştirilebilmektedir. Bu tür değişiklikler «**kadîmden olageldiği üzere**» kanunlaştırılmıştır. Ancak, Hükümet sancağına sahip olan âile tamâmen yok olursa o takdirde normal sancaklarda olduğu gibi «**ümerâ**» dan bir kişi devlet tarafından oraya tayin edilebilirdi. Soy tükenmedikçe hariçten bir kimse tayin edilemezdi. Meselâ bu statüde olan Palu'da Yusuf Bey'in ölümü üzerine, onun yerine ümerâdan Ahmet Bey'in tayin edilmesi Beylerbeyi tarafından teklif edilmişse de Divân-ı hümâyûn bu teklifi, beyliğin «**kadîmden beri mutasarrıf olanların oğullarına verileceği**» gerekçesiyle reddelmiştir⁽¹⁸⁾.

Hükümet sancağı tasarruf eden Beyler, sancak dâhilinde vergileri bizzat toplama hakkına sahip oldukları gibi, yargı (kaza) yetkilerini de üzerlerinde bulunduruyorlardı. Her ne kadar Osmanlı kadısının teorik olarak yetkisi bütün kazaî işleri kapsıyorsa da pratikte sancakbeyi de söz sahibi durumunda idi. Bu imtiyazlı durumuna rağmen hükümet sancakları da sefer zamanında kuvvetleriyle birlikte beylerbeyi'nin emrine girmek mecburiyetindedirler. Askeri kuvvetleri aşiretlerinin büyüklüğüyle doğru orantılı idi. Kısaca bu sancakların diğerlerinden ayrıldığı en mühim hususlar tahrir ve timar usulünün olmaması ve sancakbeyi'nin yetkilerinin daha geniş bulunmasıdır.

(18) Başvekkâlet Arşivi Mühimme, 46, s. 271

Yukarıda idari taksimat açısından üç bölümde incelemeye çalıştığımız bu sancakları tasarruf şekli açısından da bir sınıflamaya tâbi tutmamız gerekirse, bu sınıflamayı aşağıdaki tarzda yapmak mümkün görünmektedir (19).

- 1 — «Ocaklık» lar,
- 2 — Arpalıklar
- 3 — Voyvodalık
- 4 — Aşiretlik
- 5 — Doğrudan devletin tasarrufunda olanlar.

Özellikle «Hükümet» ve «Ekrad» sancaklarının tamamının ocaklık yoluyla tasarruf edildiğini görüyoruz. Her iki eyâlette de bunların sayısı, ondokuz'u Diyarbakir'de, onüç'ü, Van'da bulunmak üzere toplam otuz iki idi. Ocaklık tabiri genellikle bâzı kaynaklarda «Yurtluk ve Ocaklık» şeklinde geçmektedir. Her ikisi de bir yerin gelirinin birine tevcih edilmesi anlamında kullanılan birer tâbirdir. Yalnız «yurtluk» kayd-ı hayat şartıyla tasarruf edildiği halde; «yurtluk ve ocaklık» şeklinde müştereken veya sadece «ocaklık» olarak irs yoluyla sürekli tasarruf edilirdi. Ocaklık yoluyla kendisine arazi geliri tevcih edilen kîmse resmen o yerin sâhibi değildir. Arâziyi satamaz, bağışlayamaz ve vakfedemezdi. Sâdece o yerin şer'i ve örfi vergileri kendisine âit olurdu. Timar'dan farklı bir sistemdi. En bâriz fark, ocaklığın hizmet karşılığı olup olmadığına bakılmadan bir âilenin sürekli tasarrufuna bırakılması tasarruf edenin imtiyazlı bâzı selâhiyetlere sâhip bulunması ve bâzılarında tahrir yapılmamasıdır. Bu sistem daha çok Doğu Anadolu'da uygulanmıştır. Sebebi ise, fetihden önce bu bölgede müstakil veya İran'a tâbi Beylerin fetih esnasında Osmanlıya vermiş oldukları hizmet, gösterdikleri sadakattır. Başlangıçta hizmet karşılığı verilmişse de, sonraları âilelerin tasarrufuna bırakmak temâül hâline gelmiş, hiç bir padişah da bunu değiştirmeyi düşünmemiştir. Aşiretlerin veya bu sancakların sadâkat ve itâatleri devam ettikçe, ocaklık sistemi de muhâfaza edilmiştir. Tanzimat devriyle birlikte bu sistemden vaz geçilmeye başlanmıştır.

Arpalık, Osmanlı imparatorluğu'nda muhtelif zamanlarda muhtelif şekillerde bazı yüksek rütbeli devlet memurlarına vazifede iken maaşlarına ilâveten, azil veya tekaüd hâlinde maaş kabilinden verilen tahsisât anlamına kullanılan bir tâbirdir. Başlangıçta belirli kimselere verilmiş-

(19) Mehmet Zeki Pakalın, «Yurtluk ve Ocaklık» Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1955, cilt: 3 s. 639

ken, zamanla muhtelif kimselere de verildiği görülür. Arpalık olarak bir sancak, bazan da iki sancak tahsis edilebilirdi (20).

Mîr-i Aşiretlikler sancak biriminin dışında tutulmuştur. Yine, «hîn-i fetihde hizmet ve itâatleri mukâbilinde» kendilerine «yurtluk ve ocaklık» târikiyle dirlik verilen aşiretlere ve tasarruf ettikleri bölgeye «mîr-i aşiretlik» adı verilmiştir. Zeâmet ve timar şeklinde verilen bu dirlikler «yurtluk ve ocaklık» hükmünde olup, aşiret sahibi ölür veya hizmet etmezse dirliğin, yâni mîr aşiretlik oğluna veya akrabasına verilirdi. Aşiretliğin, reisin oğlu veya ailesi münkariz olmadıkça «ahara verilmek kanun değildir» (21) Görüldüğü üzere, Mîr-i Aşiretliklerde «Ekrad» ve «Hükümet» sancaklarında olduğu gibi aynı haklara sahip bulunuyorlardı. Aşiret reisinin selâhiyetleri oldukça genişti. Bu aşiretliklerin sayısını kesin olarak bilemiyoruz. Bizim tablomuzda, bu hakka sadece Van dolaylarında bulunan Şikak aşiretinin sahip olduğu gösterilmiştir. Ancak bazı kaynaklarda bunların miktarının XVII. yüzyıl başlarında 400 kadar olduğu ifade edilmektedir.

Aşiretler için Tahrir Defterlerinde ayrı ayrı kanunnâmeler vaz edildiği görülmektedir. Meselâ, 1540 (hicrî 947) tarihli Diyarbekir vilâyeti kanununda «aşiret tâifesi» ne ayrılan kısımda aşiretlerden ne miktar ve ne şekilde vergi tahsil edileceği etraflıca anlatılmaktadır. Bu aşiretlikler de sefer zamanlarında kendi efrâdı arasından askeri birlikler teşkil ederek, Beylerbeyi'nin emri altına girer ve sefere katılırlardı. Tanzimat'la birlikte ocaklık târikiyle sancak tasarruf eden mahallî bey ve hânedanların eşki önemlerini kaybetmeleri ve nüfuzlarının azalması üzerine bu tür aşiretler ve reisleri II. Abdülhamid'in tatbik ettiği siyâset sonucu teşkil edilen «Aşiret Alayları» sâyesinde önem kazanmaya başlamıştır. Devletin teşebbüsü ile bu şekilde teşkilâtlandırılan aşiretler, ermeni mezâlimi ve tehdidine karşı merkezî otorite tarafından himâye edildiklerini görerek Saltanat ve Hilâfet makamlarına daha fazla bağlılık göstermişlerdir.

1631-1632 tarihleri arasında Diyarbekir eyâletinde sâdece Nusaybin'de bulunan «Voyvodalık» sistemine gelince : Voyvoda ıslavca bir kelime olup, ağa, reis mânâsına gelmektedir. Osmanlılar'da vâtiler ve mütasarrıflar kendi eyâlet ve sancaklarında bulunan kazalara bazan Voyvoda tâyin ederlerdi. Voyvoda, ekseriyâ muteber memurlar veya halkın isteğiyle mahallî ileri gelenler arasından tâyin edilirdi. İşte bu şekilde idâre edilen yerlere Voyvodalık deniliyordu. Voyvodalara merkezce mukataat hazinesi kaleminden «evâmîr-i şerife» verilirdi. Zamanla, Voyvodalara kay-

(20) Arpalık hakkında bakınız : İslâm Ansiklopedisi, «Arpalık» maddesi, cilt: I, s. 592-595, Mehmet Zeki Pakalın. a.g.e. cilt: I, s. 84

(21) Başbakanlık Arşivi, Mühimme 46. s. 271

makamlık vazifesini yürüten kimseler durumuna gelmişlerdir. Timar ve zeâmet usulünün geçerli olduğu yerlerde ise vergilerin tahsili ile meşgul olmuşlardır (22).

SONUÇ :

Hiç şüphesiz, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu dokuz yüz yıldır Türk coğrafyası içinde, Türk devletlerinin idâresi altında, Türk kültürü hâkimiyetinde ve Türk milletinin tasarrufunda bulunduğu bilinen ve inkârı mümkün olmayan tarihî gerçektir. Her ne kadar üzerinde Bizans'tan tevârüs edilen (miras alınan) dağınık ve az sayıda Ermeniler, Yezîdiler, Süryâniler gibi gayr-i müslim etnik guruplar yaşamışsa da bu durum bölgenin Türk olduğu gerçeğini değiştirememiştir. Bugün, bu cemâatlere mensup insanların sayısı yok denecek kadar az olması itibâriyle, artık onların adlarından bile bahsetmeye gerek kalmamıştır. Bu durumu kabullenmek mecbûriyetinde kalan iç ve dıştaki bölücü mihraklar Doğu bölgelerinde Türk milletini parçalamak maksadıyla, yeni etnik guruplar aramak ve ortaya çıkarmak gayreti içine girmişlerdir. Neticede, dokuz yüz yıllık müşterek mâzînin, kültürün, dinin, törenin, devletin, toplumların hayatı bakımından sosyolojik ve tarihî açıdan ne mânâ ifâde ettiği düşünülmeden, özellikle ırkçılığın çok gerilerde kaldığı bir çağda, Doğu bölgelerinde yaşayan halkın bir kısmını Türklerden ayrı bir etnik gurup gibi gösterme faaliyetlerine girişmişlerdir. Üstelik, kendi iddialarını doğrulamak için tarihi tahrif etmeye kalkışmışlardır. Böylece, kendilerine mâzî yaratabileceklerini zannetmektedirler. Halbuki, ilimle, tahrif edilmiş gerçeklerle, propogandayla, iddialarla k endisine mâzî ve tarih bulunmuş hiç bir toplum yoktur. Bu basit gerçeği bile görememektedirler. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da tesis ettiği «Yurtluk ve Ocaklık» gibi özel sistemler de yanlış değerlendirilmiştir. Bu sistemin, bölgenin verimsiz coğrafî yapısından, nüfus kesâfetinin azlığından, İstanbul'a uzaklığından ve Osmanlı'nın idâre anlayışından kaynaklandığı açık bir şekilde bilinmektedir. Ayrıca İran tecâvüzlerine ve XIX. yüzyılda Ermeni tehdidine ve Rus saldırılarına karşı yerli halka özel statüler tanıyarak kendi kendini savunur hâle getirmek isteği de mühim rol oynamıştır. Böylece Osmanlı Devleti, Doğu'da devamlı olarak kalabalık bir ordu bulundurma külfetinden de kurtulmuş oluyordu.

Şüphesiz, Osmanlı Devleti'nin Doğu'da tatbik ettiği değişik özel sistemler, bölgedeki mahallî yapıyı muhafaza etmiş, hattâ kuvvetlendirmiştir. Ancak mahallî düzeni Osmanlı kurmamış, daha önce var olan dü-

(22) Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1955, cilt : 3, s. 598 (Voyvoda maddesi).

zeni kendi sistemine göre uyarlamaya çalışmıştır. Kaldı ki, o çağlarda hemen hemen dünyanın pek çok yerinde feodal düzen hakimdir. Osmanlı Doğu-Anadolu'yu ve halkını, imtiyazlı ve farklı durumuna rağmen, imparatorluğun aslı parçası, aslı unsuru olarak görmüş ve öyle kabul etmiştir. Başta İdris-i Bitlisi olmak şartıyla bölgedeki halk ve beyler, Saltanat ve Hilâfete itaat ve sadakatla bağlı kalmıştır. Rumeli ve Batı Anadolu'daki mahallî Âyânlar kadar gâile çıkarmamışlardır. Batı'yı Doğu'dan, Doğu'yu Batı'dan ve Van'lıyı Edirne'liden ayırmayan tarihtir, kültürdür, coğrafyadır, dindir, devlettir. Bu unsurlar ebedîdir. O halde birlik de ebedî olacaktır. Bu birliği bozmak tarihe, coğrafyaya, dine, kültüre ve devlete meydan okumaktır ki, buna şimdiye kadar kimsenin gücü yetmemiştir.